

УДК 371.12:316.454.52

Оганесян С.М., Київський національний економічний університет

Оганесян Світлана Миколаївна, викладач кафедри педагогіки та психології Київського національного економічного університету.

Сутність продуктивного стилю професійного спілкування викладача

У статті на основі проведеного аналізу наукових досліджень визначено поняття “продуктивний стиль педагогічного спілкування” та обґрунтовано структуру вказаного стилю.

In this article the definition of “productive” style in pedagogical communication and is stated the grounded structure of this style is determined on the basis of she analysis of scientific research.

Метою нашої роботи є наукове обґрунтування сутності продуктивного стилю професійного спілкування викладача. Цей стиль не був предметом психолого-педагогічних досліджень. І лише в роботі Г.В.Коломієць [20] здійснена спроба вивчення вказаного феномену на основі результатів наукових пошуків (розробленої класифікації стилів спілкування педагога: спілкування на основі зацікавленості спільною творчою діяльністю, спілкування на основі дружніх стосунків, спілкування-дистанція, спілкування-погроза, спілкування-загравання) В.А.Кан-Калика [13].

Наш підхід до обґрунтування продуктивного стилю професійного спілкування викладача передбачає на основі результатів аналізу існуючих теорій щодо індивідуальних стилів спілкування та продуктивного стилю педагогічної взаємодії визначити критерії вирізнення досліджуваного стилю в системі педагогічних стилів спілкування та визначити його структурні компоненти.

З огляду на вказану мету нашої роботи нагадаємо, що проблема індивідуального стилю спілкування як предмет дослідження була поставлена В.С.Мерліним [27; 28]. Здійснюючи інтегральне дослідження індивідуальності, як і індивідуальний стиль діяльності, індивідуальний стиль спілкування вчений розглядає не як набір окремих властивостей, а як доцільну систему взаємопов'язаних дій, за допомогою якої досягається певний результат.

Т.Є.Аргентова у своїх дослідженнях визначає індивідуальний стиль спілкування як варіативну систему використання засобів і способів спілкування, яка змінюється залежно від ситуації [2]. На основі ступеня адекватності цих засобів і способів його ситуації вчена поділяє вказані стилі на гнучкі, ригідні і перехідні [2].

Гнучкий стиль характеризується: гарною орієнтацією в ситуації спілкування, адекватною оцінкою інших і самооцінкою; розумінням підтексту спілкування та емоційного стану співрозмовника; умінням керувати своїм емоційним станом відповідно до особливостей ситуації; використанням лінгвістичних і паралінгвістичних засобів спілкування у формі, яка відповідає рівню знань та вмінь співрозмовника. Ригідний стиль, як підкреслює Т.Є.Аргентова, відрізняється відсутністю достатнього аналізу своєї і чужої поведінки; неадекватністю оцінки інших і самооцінки, низьким рівнем умінь володіти собою; нерозумінням підтексту спілкування, невмінням знайти потрібний тон та доцільну форму цього спілкування для проведення ефективного впливу на співрозмовника. Як проміжний між двома вказаними стилями цього спілкування у роботі Т.Є.Аргентової розглядається перехідний стиль спілкування. Для цього стилю характерний середній ступінь прояву тенденцій, які притаманні гнучкому та ригідному стилям.

Водночас більшість дослідників розглядають індивідуальний стиль спілкування з позицій сис-

темного підходу і теорії інтегральної індивідуальності, розробленої В.С.Мерліним [27; 28]. Так, відповідно до вказаної концепції Е.І.Маствіліскер індивідуальний стиль спілкування розглядає на трьох рівнях [26, с. 63]. На першому рівні як стиль реакцій спілкування. До цього рівня відносяться симптомокомплекси, які містять індивідуальні особливості мовленнєвих реакцій (імпульсивність, швидкість, гучність, тембр мовлення, індивідуальний спектр фонем і т.д.). Другий рівень – операційна характеристика спілкування. Як операції спілкування вчений розглядає висловлювання і дії, які служать для встановлення контакту. Третій рівень індивідуального стилю спілкування – цільовий.

Близьким до наукових поглядів Е.І.Маствіліскера є підхід до вивчення індивідуального стилю педагогічного спілкування в роботах А.Г.Ісмагілової [11; 12] та А.А.Коротасва і Т.С.Тамбовцевої [22]. Так, А.Г.Ісмагілова визначає вказаний стиль як складну багаторівневу систему різних елементів комунікативної діяльності, спрямовану на досягнення певного результату [12, с. 102]. Перший рівень у цій системі (відносно високий) складають цілі педагогічного спілкування, другий – дії, за допомогою яких реалізуються цілі. Третій із вказаних рівнів – операції, за допомогою яких здійснюються дії [12, с. 102].

Дослідниця запропонувала цікавий науковий підхід до вирізнення стилів спілкування [11]. Вона підкреслює, що виділені в результаті експериментальних досліджень два протилежних стилі педагогічного спілкування більшою мірою обумовлені нейро- і психодіагностичними властивостями педагогів. Вказані стилі розрізняються за характером постановки цілей (у стилі А переважають організаційні і дидактичні цілі, у стилі Б – дидактичні), у виборі дій (для стилю А характерні організаційні і коригуючі дії, для стилю Б – оцінні, контролюючі і стимулюючі), у виборі операцій (у стилі А переважають прямі звернення, у стилі Б – непрямі) педагогічного спілкування.

А.Г.Ісмагілова доводить, що індивідуальна стратегія цілей педагогічного спілкування зумовлена більшою мірою особистісними якостями педагогів, що забезпечують соціально-психологічні механізми регуляції поведінки, а вибір операцій визначається особливостями нервової системи і темпераментом. Стиль А характерний для тих, у кого сильна і лабільна нервова система та емоційна нестійкість. Стиль Б найчастіше притаманний педагогам з сильною і інертною нервовою системою, емоційно стійким [12, с. 103].

А.А.Коротасв і Т.С.Тамбовцева розглядають індивідуальний стиль педагогічного спілкування як цілісну систему операцій цього спілкування,

яка забезпечує ефективну взаємодію учителя з учнями та визначається цілями, задачами педагогічної діяльності і властивостями різних рівнів індивідуальності педагога [22, с. 62.].

У результаті факторного аналізу вчені виділили “м’який”, “жорсткий” і “гнучкий” стилі педагогічного спілкування [22, с. 67; 23, с. 23-31]. “М’який” стиль, як вказують дослідники, передбачає емоційно-особистісний рівень спілкування, “жорсткий” – діловий рівень, а “гнучкий” – здійснюється як на основі емоційно-особистісних, так і ділових стосунків [23, с. 30].

Близьким до наукового підходу А.А.Коротасва і Т.С.Тамбовцевої щодо розуміння стилів педагогічного спілкування є і погляди Г.М.Мешко [29]. На основі вивчення індивідуальних стилів педагогічного спілкування за зовнішніми ознаками та ціннісно-орієнтаційними еталонами у зіставленні з типологічними властивостями педагогів Г.М.Мешко виділяє три найбільш поширені, на її думку, загальні типи досліджуваного феномену [29, с. 45]. До цих типів вона відносить: особистісно-м’який (операційна система спілкування характеризується ознаками м’якості і делікатності, що пов’язується з наявністю в учителів демократичних педагогічних установок), формально-жорсткий (індивідуальна стратегія спілкування характеризується жорсткістю, авторитарністю; не використовується емоційно-піднесений тон у цьому спілкуванні), системно-цілісний (гнучкість у взаємовідносинах з учнями, успішно використовуються як м’які операції на рівні емоційно-особистісного спілкування, так і жорсткі на рівні ділової комунікативної діяльності; у мовленні використання гумору, жартів; у конфліктних ситуаціях проявляється жорсткість, але це робиться доброзичливо). Дослідниця доводить, що серед розглянутих стилів педагогічного спілкування найбільш продуктивним і педагогічно доцільним є системно-цілісний стиль [29, с. 91].

І.Л.Руденко [30] теж обґрунтовує необхідність вивчення стилю спілкування в єдності трьох аспектів – особистісного (пояснює спрямованість міжособистісного спілкування з точки зору його цілей), ситуаційного (пояснює конкретні форми, особливості, стадії міжособистісних процесів з точки зору їх адекватності умовам спілкування) і поведінкового (розкриває стиль спілкування як систему міжособистісних дій, сукупність засобів, прийомів). На основі вказаного підходу дослідник виділяє три загальні стилі спілкування. Перший із цих стилів пов’язаний зі спрямованістю особистості “Я”-центрація” і характеризується таким чином: формальне ставлення до партнера, недостатня включеність у ситуацію спілкування, управління діями партнера, демонстративність поведінки, в

складній для себе ситуації зобов'язує партнера надавати допомогу [30, с. 16]. Другий стиль спілкування, пов'язаний зі спрямованістю особистості "інший-центрація", має наступні характеристики: намагання робити те, що необхідно партнерові; самодискредитація; у складній для себе ситуації не має надії на допомогу партнера [30, с. 17]. Третій із вказаних стилів, пов'язаний зі спрямованістю особистості "Я-інший-інтеграція", має такі прояви: намагання будувати спілкування з партнером на рівних, діалогічність цього спілкування, спрямованість на об'єднання, формування спільного, прояв єдності з партнером; намагання розвивати спілкування.

До іншого напрямку дослідження стилів педагогічного спілкування слід віднести наукові праці С.О.Шейна.

У результаті проведених досліджень С.О.Шейн [34] отримав класифікацію, яка включає сім різних стилів педагогічного спілкування. Ці стилі, як вказує дослідник, розрізняються за своїм психологічним змістом та за своєю розповсюдженістю серед педагогів-практиків [34, с. 44-45]. До вказаної класифікації увійшли: довіряючо-діалогічний, альтруїстичний, конформний, пасивно-індиферентний, рефлексивно-маніпулятивний, авторитарно-монологічний, конфліктний стилі педагогічного спілкування.

С.О.Шейн доводить, що отримана ним диференціація стилів педагогічного спілкування намічає монологізовану (яка руйнує можливість спільної взаємодії, етично повноцінного спілкування педагога й учня) та діалогізовану (спрямовану на встановлення відносин співробітництва) лінії його розвитку.

Близьким до роботи С.О.Шейна є класифікація стилів педагогічного спілкування, яку розробили В.А.Кан-Калик та Г.О.Ковальов [14]. Учені пропонують певні типи педагогічного спілкування, які доцільно розглядати як стилі цього спілкування. За їх думкою, кожний із вказаних типів спілкування інтегрує в собі можливі співвідношення параметрів трьох основних компонентів функціональної структури спілкування [14, с. 10].

До цієї класифікації увійшли такі стилі педагогічного спілкування: діалогічний; довіряючий; рефлексивний, приховано діалогічний; альтруїстичний; маніпулятивний, псевдодіалогічний; конформний, монологічний. Вищий рівень у поданій класифікації займає діалогічний стиль педагогічного спілкування.

Водночас слід нагадати, що В.А.Кан-Каликом був розроблений й інший підхід до розуміння стилів педагогічного спілкування. Вирішені вченим спілкування на основі зацікавленості спільною творчою діяльністю та на основі дружніх стосунків відповідають демократичному стилю спілкування, а стилі спілкування-

погроза, спілкування-дистанція, спілкування-загравання, відповідно – авторитарному та ліберальному стилям [13].

Широкого використання у психолого-педагогічних дослідженнях набула класифікація стилів ставлення вчителів до класного колективу, розроблена М.О.Березовіним і Я.Л.Коломіньським [4]. Цю класифікацію в наукових роботах розглядають як класифікацію стилів педагогічного спілкування: активно-позитивний, пасивно-позитивний, активно-негативний, пасивно-негативний. Найбільш ефективним в педагогічному процесі, на думку вчених, є активно-позитивний стиль, який характеризується емоційно-позитивною спрямованістю вчителя у відношенні до дітей і педагогічної діяльності, адекватною реалізацією в манері поведінки, мовленнєвих впливах і стосунках з батьками.

Слід розглянути класифікації стилів спілкування, які запропонували М.С.Коваль [19] та В.М.Галузяк [8].

Так, М.С.Коваль як самостійний критерій для диференціації стилів професійного спілкування виділяє три параметри, які відображають різні аспекти інтерперсональної поведінки, а саме: "симпатія-антипатія", "домінантність-залежність", "дистантність-особистісність". На основі вказаних параметрів дослідник вирізняє наступні стилі професійного спілкування військового керівника: доміантний, статусно-рольовий, агресивний, особистісно-відкритий, м'який, доброзичливий.

На основі трьох генералізованих параметрів ("домінантність-залежність", "симпатія-антипатія" та "формальність-особистісність") виділяє вісім стилів педагогічного спілкування і В.М.Галузяк [8], а саме: авторитетний (відкритий, доміантний, доброзичливий); діловий (закритий, доміантний, доброзичливий); зверхній (закритий, доміантний, недружелюбний); комформний (відкритий, пасивний, дружжелюбний); байдужий (відкритий, пасивний, недружелюбний); відчужений (закритий, пасивний, недружелюбний); формально-толерантний (закритий, пасивний, дружжелюбний); агресивний (відкритий, доміантний, недружелюбний). На основі аналізу психолого-педагогічної літератури зарубіжних і вітчизняних експериментальних робіт дослідник дійшов висновку, що найбільш оптимальним у дидактичному і виховному аспектах є авторитетний стиль педагогічного спілкування [8, с. 84].

Викладений матеріал розкриває існуючі підходи до розуміння особливостей індивідуальних стилів спілкування. Наступним етапом нашого дослідження стало обґрунтування продуктивного стилю педагогічного спілкування.

Для вирішення вказаної мети необхідно, у першу чергу, визначити критерії продуктивного

стилю педагогічного спілкування. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне розглянути основні критерії продуктивного стилю міжособистісної взаємодії, які були розроблені на основі узагальнення досліджень зарубіжних і вітчизняних психологів В.О.Горяніною [9]. Продуктивний стиль взаємодії дослідниця розглядає як стійку схильність особистості до плідного контакту в міжособистісній взаємодії, яка сприяє установленню і продовженню стосунків взаємної довіри, розкриттю особистісних потенціалів і досягненню ефективних результатів спільної діяльності [9, с. 75].

До вказаних критеріїв вона відносить:

1) характер активності в позиції партнерів (при продуктивному стилі – поруч з партнером, тобто активна позиція обох партнерів як співучасників діяльності; при непродуктивному – активна позиція ведучого партнера і доповнююча її пасивна позиція підкорення того, кого ведуть);

2) характер цілей, які висуваються (при продуктивному стилі – партнери спільно розробляють як близькі, так і дальні цілі; при непродуктивному – домінуючий партнер висуває тільки близькі цілі, не обговорюючи їх з партнером);

3) характер відповідальності (при продуктивному стилі – за результати діяльності відповідають всі учасники взаємодії; при непродуктивному – вся відповідальність віднесена до домінуючого партнера);

4) характер стосунків, які виникають між партнерами (при продуктивному стилі – доброзичливість і доброта; при непродуктивному – агресія, роздратування);

5) характер функціонування механізму ідентифікації-обособлення (при продуктивному стилі – ідентифікація і обособлення; при непродуктивному – крайні форми ідентифікації і відчуження).

Вказані критерії, на нашу думку, цілком можливо використати у вирішенні продуктивного стилю педагогічного спілкування. Водночас, з огляду на результати аналізу наукових досліджень [7; 14; 18], вважаємо за потрібне внести певні зміни до переліку цих критеріїв.

Виходячи зі сказаного, ми визначаємо наступні критерії до вирішення продуктивного стилю педагогічного спілкування:

- активна позиція викладача та студентів у спілкуванні;
- спільні як близькі, так і дальні цілі спілкування;
- спільна відповідальність викладача та студентів за результати спілкування;
- ідентифікація й обособлення;
- діалогічна стратегія впливу.

Вибір останнього з вказаних критеріїв зумовлений тим, що діалог є найвищим рівнем органі-

зації стосунків і спілкування між людьми, найбільш ефективним методом педагогічних, психокорекційних та інших впливів [18, с. 46], а також найбільш адекватним для продуктивних контактів [18, с. 46], [34, с. 44-45], [14, с. 10].

За твердженням Г.О.Ковальова, основними нормами і принципами організації діалогу є наступні:

- емоційна і особистісна розкритість партнерів зі спілкування;
- психологічна настанова на актуальні стани один одного;
- довіра й щирість у вираженні почуттів і станів;
- психологічна єдність суб'єктів, яка забезпечує її взаєморозкриття і взаєморозвиток.

З огляду на ці норми та принципи організації діалогу, критерій, визначений В.О.Горяніною, – наявність стосунків доброзичливості та доброти між партнерами – використовувати, на нашу думку, недоцільно.

З огляду на викладене, результатом аналізу наукових досліджень [23; 12; 14] стало розроблене нами визначення поняття “продуктивний стиль педагогічного спілкування”. Це – система прийомів та операцій викладача, що забезпечує педагогічному спілкуванню активну позицію його суб'єктів, їх спільні цілі та відповідальність за результати цього спілкування, ідентифікацію та обособлення, діалогічну стратегію впливу.

Наступним етапом нашого дослідження стало визначення структури індивідуального стилю спілкування.

Відомий вчений В.С.Мерліна [27; 28] в структурі індивідуального стилю спілкування виділяє два рівні, а саме: цільовий, особистісно обумовлений, та операційний, інструментальний.

У руслі вказаного наукового підходу дослідження структури індивідуального стилю професійного спілкування здійснили В.М.Галузяк [8], Г.М.Мешко [29], С.В.Капітанець [15], М.С.Коваль [19]. Вказану структуру вони розглядали як стійкий закономірний взаємозв'язок внутрішніх і зовнішніх підструктур, що надає стилю якісної визначеності та індивідуально-типової своєрідності.

Так, В.М.Галузяк відмічає, що внутрішня (мотиваційно-ціннісна) підструктура стилю педагогічного спілкування синтезує в собі когнітивно-емоційні диспозиції педагога, які надають ситуаціям педагогічної взаємодії певного особистісного смислу. До цієї підструктури дослідник відносить як добре усвідомлені, так і не завжди адекватно усвідомлені педагогами професійно-ціннісні орієнтації, мотиви досягнення афіліації і домінування, а також особистісні конструкти [8, с. 85].

Зовнішня, операційно-дійова підструктура стилю педагогічного спілкування включає, за

думкою В.М.Галузяк, вербальні і невербальні способи спілкування та експресивні реакції вчителя [8, с. 85].

Г.М.Мешко в структурі індивідуального стилю педагогічного спілкування виділяє мотиваційно-ціннісні, емоційно-вольові, орієнтаційні та операційно-виконавські компоненти [29, с. 35]. Як доводить дослідниця, взаємозв'язок мотиваційно-ціннісних та орієнтаційних компонентів, утворюючи у свідомості педагога ціннісно-орієнтаційні еталони комунікативної взаємодії, відіграють системоутворюючу функцію у структурі вказаного стилю [29, с. 42].

Мотиваційно-ціннісні компоненти, на думку Г.М.Мешко, включають мотиви, які спонукають і регулюють спілкування педагога з учнями, а також пов'язані з ними потреби, установки, інтереси і ціннісні орієнтації. В сукупності мотиваційно-ціннісні компоненти утворюють оцінний еталон стилю педагогічного спілкування.

Орієнтаційні компоненти вказаного стилю включають ті внутрішні ресурси, які забезпечують орієнтацію і обґрунтований вибір педагогом відповідних комунікативних операцій і дій у конкретних ситуаціях взаємодії з учнями (мовно-мислительні засоби і способи побудови оперативного образу ситуації, формування оперативних і стратегічних цілей спілкування, планування і прогнозування комунікативних дій, побудова педагогом суб'єктивних образів самого себе та образу учня (учнів), побудова соціально-перцептивного індивідуального еталону стилю педагогічного спілкування та специфічні дії цього спілкування).

Емоційно-вольові компоненти стилю педагогічного спілкування, за Г.М.Мешко [29, с. 38], включають процеси і стани, які забезпечують емоційну оцінку педагогічної ситуації; домінуючі почуття педагога; емоційно-вольові комплекси, що визначають рівень стійкості лінії комунікативної поведінки; темп, ритм, динаміку комунікативних реакцій.

Операційно-виконавські (поведінкові) компоненти стилю педагогічного спілкування, як відмічає дослідниця [29, с. 38], виражають процеси формування і використання психологічних засобів, що входять до всіх інших структурних компонентів (індивідуальні дії і операції педагогічного спілкування; соціально-перцептивні дії сприймання і розуміння педагогом вихованця і самого себе; інтерактивні дії організації взаємовідносин і спільної діяльності з учнями).

Науковий підхід до дослідження структури індивідуального стилю професійного спілкування, який запропонувала С.В.Капітанець [15], досить близький до того, що запропонувала Г.М.Мешко.

Особливістю структури стилю професійного спілкування та сутнісних характеристик її ком-

понентів, запропонованих С.В.Капітанець, полягає в тому, що, виділяючи у вказаній структурі мотиваційно-ціннісні, емоційно-вольові та орієнтаційні складові, дослідниця доводить необхідність поділу операційно-виконавських компонентів (за Г.М.Мешко) на операційно-поведінкові та виконавські.

Операційно-поведінкові та виконавські компоненти, як вказує С.В.Капітанець, включають предметно-дійові, мовні і невербальні засоби і способи спілкування [15, с. 65].

М.С.Коваль у своєму дисертаційному дослідженні стиль професійного спілкування розглядає як системне утворення, що включає мотиваційно-ціннісну, когнітивну і операційно-поведінкову підструктури [19, с. 48-49]. Мотиваційно-ціннісну підструктуру складають провідні професійно-ціннісні орієнтації, які надають ситуаціям професійної взаємодії певного особистісного смислу, визначають спрямованість професійного спілкування керівника, вибір та реалізацію прийомів і способів поведінки. Когнітивна підструктура індивідуального стилю професійного спілкування офіцера визначається як своєрідна система особистісних конструктів, у яких відображаються комунікативний досвід, уявлення про свою компетентність, здібності до різних способів та моделей спілкування, значення цих способів та моделей для реалізації провідних професійно важливих цінностей [19, с. 48].

Операційно-поведінкова підструктура, як стверджує М.С.Коваль, включає вербальні та невербальні засоби та способи спілкування [19, с. 49].

Водночас нагадаємо, що відомим науковцем Г.М.Андрєєвою розроблено продуктивний підхід до вивчення структури спілкування, який передбачає виділення в ньому комунікативної, перцептивної та інтерактивної сторін [1, с. 84-135]. Цей підхід знайшов широке використання в психолого-педагогічних дослідженнях.

Перейдемо до відповідних висновків, які обумовлені викладеним матеріалом.

З огляду на наведене необхідно підкреслити, що стиль спілкування передбачає реалізацію структури цього спілкування. Водночас є всі підстави у структурі продуктивного стилю педагогічного спілкування виділити наступні компоненти.

Перш за все, це мотиваційно-ціннісний компонент. Змістовий аспект цього компонента складають мотиви, які спонукають педагога до спілкування з учнями та, значною мірою, впливають на продуктивність цього спілкування. А також сюди входять комунікативні установки, що визначають спрямованість та регулюють це спілкування.

Когнітивний компонент продуктивного стилю педагогічного спілкування представлений

категоріально-понятійною системою психолого-педагогічних знань та знань в галузі психології спілкування, якими оволодіває вчитель у ході теоретичної й практичної професійної підготовки та власного життєвого досвіду.

Саме синтез когнітивного та мотиваційно-ціннісного компонентів є внутрішньою регулюючою підструктурою професійного стилю спілкування викладача, яка формує зміст індивідуальної свідомості та детермінує оцінку вчителем педагогічної ситуації та його вибір способів навчально-виховного впливу.

Зовнішній операційно-процесуальний компонент продуктивного стилю педагогічного спілкування реалізується через комунікативні, перцептивні та інтерактивні уміння, формування та використання яких, в свою чергу, зумовлено його внутрішньою підструктурою, а саме, як зазначено вище, синтезом мотиваційно-ціннісного та когнітивного компонентів. Розкриємо їх змістовий аспект.

Блок комунікативних умінь як підструктура операційно-процесуального компонента продуктивного стилю педагогічного спілкування передбачає володіння викладачем вербальними та невербальними засобами спілкування. Результати аналізу наукових досліджень О.О.Леонтьєва [25], З.Г.Зайцевої [10] впевнюють, що мовлення викладача, перш за все, повинно характеризуватись змістовністю, логічністю, правильністю, виразністю, спрямованістю, переконливістю, упорядкованістю.

Література

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 376 с.
2. Аргентова Т.Е. Стиль общения как фактор эффективности совместной деятельности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1984. – 21 с.
3. Базилевская Л.С. Формирование социально-перцептивных умений у студентов педагогических вузов: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Минск, 1984. – 23 с.
4. Березовин Н.А., Коломинский Я.Л. Учитель и детский коллектив. – Минск: БГУ, 1975. – 160 с.
5. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 198 с.
6. Бодалев А.А. Личность и общение. – М.: Педагогика, 1983. – 272 с.
7. Васильева И.И. Коммуникативные свойства высказываний в диалоге // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5. – № 5. – С. 149-153.
8. Галузяк В.М. Мотиваційно-ціннісні детермінанти індивідуального стилю педагогічного спілкування: Дис. ... канд. психол. наук. – К., 1998. – 200 с.
9. Горянина В.А. Психологические предпосылки непродуктивности стиля межличностного взаимодействия // Психол. журнал. – 1997. – Т. 18. – № 6. – С. 73-83.
10. Зайцева З.Г. Особенности речи учителя как средства педагогического труда (на материале начальных классов): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1978. – 24 с.
11. Исмаилова А.Г. Индивидуальный стиль педагогического общения воспитателя детского сада: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1989. – С. 17.
12. Исмаилова А.Г. Стиль педагогического общения как системное явление // Системное исследование индивидуальности: Тез. докл. – Пермь: МО РСФСР, Пермск. гос. ин-т, 1999. – С. 102-104.
13. Кан-Калик В.А. Основы профессионально-педагогического общения: Чеч.-Инг. кн. изд-во, 1979. – 135 с.
14. Кан-Калик В.А., Ковалев Г.А. Педагогическое общение как предмет теоретического и прикладного исследования // Вопр. психол. – 1985. – № 4. – С. 9-16.
15. Капітанець С.В. Педагогічні умови формування стилю професійного спілкування у майбутніх офіцерів-прикордонників: Дис. ... канд. пед. наук. – Хмельницький, 2001. – 222 с.
16. Князев В.В. Психологические особенности понимания личности значимого другого как субъекта общения: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1981. – 22 с.
17. Ковалев Г.А. Некоторые аспекты исследования невербальной коммуникации у человека // Вопросы психологии общения и познания людьми друг друга: Сб. ст. / Ред. кол.: О.Г.Кукосян и др. – Краснодар: МВССО РСФСР, Кубан. гос. ун-т, 1979. – С. 14-24.
18. Ковалев Г.А. Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия // Вопр. психол. – 1987. – № 3. – С. 41-49.
19. Коваль М.С. Формування індивідуального стилю професійного спілкування у майбутніх офіцерів пожежної охорони: Дис. ... канд. пед. наук. – Вінниця, 1998. – 176 с.
20. Коломиец А.В. Формирование продуктивного стиля педагогического общения во внеучебной деятельности студентов (на материале факультетов общественных профессий педагогических вузов): Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1989. – 184 с.
21. Кондратьева С.В. Межличностное познание и его роль в общении: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук. – Л., 1977. – 51 с.
22. Коротаев А.А., Тамбовцева Т.С. Исследование индивидуального стиля педагогического общения // Вопросы психологии. – 1990. – № 2. – С. 62-69.

23. Кортаев А.А., Тамбовцева Т.С. Психологическая характеристика типов индивидуальных стилей педагогического общения // Интегральное исследование индивидуальности: теоретические и педагогические аспекты. – Пермь, 1988. – С. 23-31.
24. Лабунская В.А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). – Ростов-на-Дону: Ростов. гос. ун-т, 1986. – 134 с.
25. Леонтьев А.А. Психология речевого общения: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук. – М., 1975. – 40 с.
26. Маствилюк Э.И. Индивидуальный стиль общения в совместной игровой и предметной деятельности // Вопр. психол. – 1989. – № 3. – С. 63-70.
27. Мерлин В.С. Индивидуальный стиль общения // Психол. журн. – 1982. – Т. 3. – № 4. – С. 26-36.
28. Мерлин В.С. Очерки интегрального исследования индивидуальности. – М.: Педагогика, 1986. – 254 с.
29. Мешко Г.М. Формування індивідуального стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів: Дис. ... канд. пед. наук. – Тернопіль, 1997. – 203 с.
30. Руденко И.Л. Стиль общения и его детерминанты: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1988. – 25 с.
31. Тамбовцева Т.С. Особенности образования и функционирования индивидуального стиля общения руководителей школы // Системное исследование индивидуальности: Тез. докл. – Пермь: МО РСФСР, Пермск. гос. ин-т, 1999. – С. 116-118.
32. Творогова Н.Д. Формирование приемов общения студентов и преподавателей // Вопр. психол. – 1983. – № 6. – С. 88-91.
33. Хейдеметс М. Пространственный фактор в межличностных отношениях // Человек, среда, пространство: Сб. ст. – Тарту: Тартус. гос. ун-т, 1979. – С. 120-135.
34. Шейн С.А. Диалог как основа педагогического общения // Вопросы психологии. – 1991. – № 1. – С. 44-52.